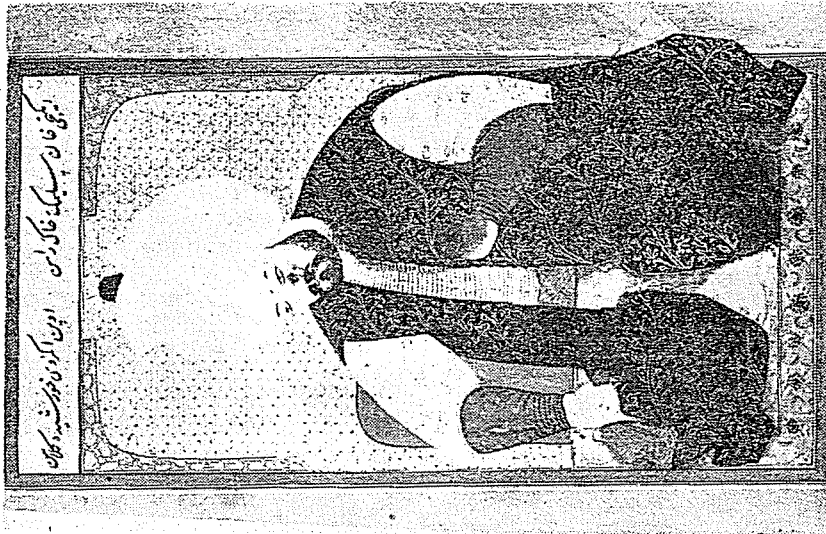

Resim 27. Sultan III. Murad (Sayfa 64b) T. 6088

Resim 26. Sultan II. Selim (Sayfa 58b) T. 6088

BAZI FARŞÇA KAYNAKLARDA HATTATLIKLA ALÂKALI BİLGİLER

«I»

Ali ALPARSLAN

Hat san'atının ana kaynakları, bilindiği gibi, hattatların hayatından bahseden tezkerelerle, hattın usûl ve kaidelerinden ve tarihinden bahşeden kitap ve risalelerden ibarettir. Bunun hâricinde, bazı tarihî ve eski devrin ansiklopedi mahiyetinde olan eserleri de hat san'atı hakkında pek faydalı bilgileri ihtiva etmektedir. Bu tarihî ve ansiklopedik eserlerde bulunan bilgiler, çoğu zaman hattatlık hakkında yazılmış olan kitapların eksiklerini tamamlayacak bir hususiyet taşımaktadır. Yaptığımız araştırmalar sonunda Selçûkiler devrine ait üç eserde hattatlıkla alâkalı kıymetli ve tamamlayıcı bilgilere rastladık. Yukarda da söylediğimiz gibi bu kitapları, doğrudan doğruya hat san'atıyla alâkalı bulunmadığı için içlerinde bulunan hat ile alâkalı bölümleri, bu hususta araştırma yapanların tetkik nazarına sunmayı faydalı bulduk. Eserler, müellif, yazılış veya istinsah sırasına göre şöyledir :

- 1 — *Muhammed b. Abd'l-Hâlik el-Meyhenî, Destûr-ı Debîrî.* 575/1180'de istinsah edilmiştir.
- 2 — *Ebû Bekr Mutahhar Cemâli-i Yezdî, Ferruĥnâme.* 580/1184'de telif edilmiştir.
- 3 — *Muhammed b. Alî b. Süleymân er-Râvendî, Râhat-ussudûr ve âyât-ussurûr.* Yazılış tarihi takriben 599-601/1203-1205 arası, istinsah tarihi ise 635/1238'dir.

Her üç eser de Farşçadır. Biz hat ile alâkalı bölümlerin tercümesinde metnin anlaşılmasını temin için yaptığımız bazı ilâveleri parantez içinde gösterdik. Ayrıca iktiza eden yerde gerekli açıklamaları yaptık.

1 — DESTÜR-İ DEBİRİ

Eser, hayatı hakkında Meyhene'li olmasından başka hiçbir bilgiye sahip olmadığımız *Muhammed b. Abd'ül-Hâlik el-Meyhenî* tarafından yazılmış bir inşâ kitabıdır. İslâm ülkelerinde devlet hizmetinde kullanılmış olan büyük münşilerin devlet muharreratını yani yazışmalarını idare ettikleri ve bu hususta bize bazı numuneler bıraktıkları, hattâ bu yazışmaların daha sonraki münşilere örnek olabilmesi gayesiyle büyük münşeat mecmuaları halinde toplandığı malûmumuzdur. Devletin yazı işlerini idâre edenlerin bilmesi gereken bazı usul ve kaidelerden, inşâ san'atından, ünvanlardan, kitap adâb ve kaidelerinden, çeşitli mektup ve cevap örneklerinden bahseden, gerekli gramer kaidelerini izah eden eserlerin İlhanîler'den evvelki devreye ait olanları ele geçmemiştir. Meyhenî'nin eseri bunun istisnasını teşkil etmektedir*. Bu tip diplomatica rehberlerinin Farsça en eski örneği olarak bilinen eser, inşâ kaidelerinden, ünvanlardan, mektup nümünelerinden bahsederken kâtibin, hattatın bilmesi lâzım gelen yazı kaidelerinden de söz etmekte ve o devrin yazı anlayışına ışık tutmaktadır. Böylece hattatlık hakkında çalışmak isteyenler veya çalışanlar, bu sana'tta geçmiş devirlerin görüş ve telâkkilerini nazar-ı itibare alarak hat tarihindeki inkişafa ve değışikliğe daha iyi vâkif olurlar.

Destür-i Debîrî'nin bugün için bilinen yegâne nüshası İstanbul'da Fâtiht Kütüphanesinde 4074 numaradaki mecmuanın 51^a - 100^b varakları arasında bulunmaktadır. Eser, Prof. Dr. Adnan Erzi tarafından 1962'de yayınlanmıştır. Kitapta sahife sırasına göre hattatlıkla alâkalı kısımlar ve bilgiler şöyledir :

51^b — Bil ki, kâtibin¹ ihtiyacı olan ilk âlet güzel yazı² olup yazı ve kalemin şart ve kaideleri çoktur, lâkin bu san'atla alâkalı hususlar şunlardır :

52^a — Önce el, *tarassul*³ için uygun olan hatt-ı mensub'a⁴ yatkın; kalem, divit ve yazı âletleri temiz ve kalemler, üç hususta yani boy itibâriyle,

* *Destür-i Debîrî*, Prof. Dr. Adnan Erzi neşri (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. yayınları No, 36), Ankara 1962, s. V.

1. Kâtib'ten maksad hem yazıyı yazan kimse, hem de hattattır.
2. Yeni hat san'atı.
3. *Tarassul* (ترسل). Yazı mânasına.
4. *Hatt-ı mensüb* (خط منسوب) Türkçeye çevrilmek iktizâ ederse mensüb yazı, nisbetli yazı diye çevrilebilir. Hakikatte hatt-ı mensüb diye bir yazı çeşidi yoktur. *Hatt-ı mensüb* denmesinin sebebi, harflerin hendesi ve ri-

kesilmesi cihetiyle ve sağlamlık bakımından orta⁵ karar olmalıdır. Böyle olursa kalem ele uyar ve ona hâkimiyet peydâ olabilir. Kalemin kabuk kısmı çürük değil de⁶ parlak görünüşlü olmalıdır. Ortasındaki boşluğun dar olması onun güzelliğinin alâmetidir. Kalemin kesilmesi öyle olmalı ki dış kısmı⁷ baş parmağın uçtan boğumuna (ek yerine) kadar olan mesâfesi boş yunda olmalı. Kalemin şakk'⁸ dış kısmının yarısından fazla olmamalı... Kalemin kesilişi orta (yani) ne eğri, ne de düz olmalı. Kalemin sonundaki boğumu açmalı, kesmeli. Zîra bu vaziyet sözü bağlar! Kalem (zamanla kesile kesile) küçülünce atılmalı, zîra bu idbâr (bahtsızlık) alâmetidir. Keza kalemin yontulmuş, kesilmiş parçaları, yongaları üzerine oturmanın da üzüntüye sebep olduğu söylenir⁹.

yâzi ölçülere dayanarak meydana gelmesi, yâni bir harfin kendinden önceki bir harfin yardımı ile meydana çıkması cihetyledir. Böylece harflerin birbirine mensûbiyeti, alâkası var demektir. Bu yüzden harflerin birbirinin yardımı ile meydana gelmesi ve dolayısıyla birbirlerine nisbetlerinin nazar-ı itibare alınması hatt-ı mensüb terkiibinin doğmasına yol açmıştır. Müteakib yazımızda *Râhat-us-Sudûr* adlı eserden bahsederken *hatt-ı mensüb*'a geniş şekilde temas edilecektir.

5. Kalemin üç bakımdan, yani boy, kesim ve sağlamlık bakımından orta karar olması mühimdir. Boyu çok uzun veya kısa olursa ele elverişli değildir. Kesilmesi belki kalemin en mühim tarafıdır. Yazı yazmak için kalemin kesilen ağız kısmının boyu uzun olursa kalem elde esner; çok kısa olursa lüzumlu esneklik kaybolur. Burada bahsedilen kalem, kamış kalemidir.
6. Kamış kalemin kabuk kısmı sert olmalıdır. Bu, kalemin ömrünü arttırır; çabuk aşınmasını önler.
7. Dış'ten maksad, kalemin yazmak için açılan ağız kısmıdır. Bu kısım mürekkebin akmasını temin için bir miktar ikiye yarıdır. İkiye ayrılan bu iki parça, dış gibi görünür.
8. *Kalemin şakkı* (شق قلم), kalemin yarılması, yani çakı ile ikiye ayrılması demektir. Bugün de hattatlar böyle yaparlar. Kalemi yarmak mürekkebin akıntısını temin içindir. Şakk'ın, dışın tam ortasında olmasına dikkat edilir.
9. Kalem açılırken düşen yongalarına hattatlar bugün de riâyet ederler, onları yere, ayak altına atmazlar. Umûmiyetle biriktirip toprağa gömmek âdeti vardır. Bâzi eski hattatların böyle birikmiş kalem parça ve yongalarını, öldüklerinde yikanacak suyun kaynadığı kazanın altına konup ateşte yakılmasını vasiyet ettikleri bilinen vak'alardandır. Kalem yongalarının şuraya buraya atılmamasının sebebi, kalemin Kur'an'da geçmesi ve onunla Kur'an yazılmasından dolayı ona karşı duyulan hürmetten ileri gelmektedir.

Divit, daimâ siyah, yumuşak ve hoş kokulu olmalı¹⁰. Eğer yuvarlak ise sağ tarafa, uzun ise geniş kısmından (yazanın) ön tarafına konmalı¹¹, ve *lika*¹² (divitin) sağında bulunmalı¹³. Kalemın dışının ancak yarısı mürekkebe batırılmalı, elbise ve eli mürekkebin siyahlığından korumalı; mürekkebi, divitten o şekilde almalı ki kalemın sırtı dışı doğru bakmalı ve eğer mürekkebe damlası kalemden akarsa elbiseye düşmemeli. Şâyed mürekkebe rahatlıkla (kaleme) gelmezse küçük parmağı divit'in dışına koyarak kaleme yardımcı olmalı.

Kalem(in) baş (tarafı) daima (kâğıda) oturmalı ki kesik tarafının tamamı, harflerin bağlantı yerlerinde¹⁴ görülmüş olsun, meydana çıksın. (Kalemın yalnız) bir tarafına itimad edilmemeli¹⁵. (Yazıdan vazgeçmek) kalemi elden bırakmak iktizâ edince çabuk kurumasını temin için silmeli. Eğer tekrar ele alındığında keskin değil ise yeni baştan kesmeli¹⁶. Kalemi kesmek ve yazmak (hususunda) çalışmalı (ve tecrübeli olmalı). (Kalem yazarken) ses çıkaramamalı; zira *sarir-i kalem*¹⁷, ya kalemın zayıflığından yahut elin ağır-

10. *Divit* yani *hokka* ve ona bağlı olup kalemın bulunduğu kısmın yumuşak olmasının sebebini bilemiyoruz. Hoş kokulu olmasından herhalde içine konan *lika* ve mürekkebin ağır kokulu olmaması kastedilmektedir. O devirden kalma bir divit ele geçmemiş olduğu için fazla birşey söylemek mümkün değildir.
11. Divitin sağda veya önde durmasının, elbette sağ elle yazı yazılacağı için, ele kolaylık vermesi bakımından rolü mühimdir.
12. *Lika* (لیکا), ham ipektir. Hokkanın içine konur ve kalem mürekkepli likaya batırılıp çıkarılırken pek yumuşak olan *lika*, mürekkebin bir kısmını alır ve kalemın ucunda bol mürekkebe birikmesini önler. *Lika* olmasa kalemın ucundaki fazla mürekkebe kâğıda akar ve yayılır. Likanın vazifesi kalemdeki fazla mürekkebi çekmektir. Bugün de kullanılan Likanın tarihçesinin pek eski olduğu anlaşılmaktadır. Likaya İran'da *kilke* (کلكه) adı da verilir.
13. Likanın divitin sağında bulunmasından maksad herhalde mürekkebin bir yanda likanın öbür yanda durmasıdır. Anlaşılan şudur ki kâtib veya hattat, önce kalemını mürekkebe sonra onun yanında duran likaya dokunduracak ve mürekkebin fazlasını orada bırakacaktır. Bu duyulmamış bir husustur. Belki *hokka* iki bölümlüdür.
14. Harflerin birbirlerine bağlanan noktaları.
15. Kalemın bir tarafı kâğıda oturmazsa, harf tam olarak yazılmış olmaz.
16. Bir müddet kendisi ile yazı yazılan kalemın uçları aşınır. Onun için kalem yeni baştan azıcık kesilir ve keskinlik kazanır.
17. *Sarir-i kalem* (صریر قلم) kalemın yazı yazarken ses çıkarması.

lığından¹⁸ ileri gelir ki her ikisi de kusur sayılır. Kalemi el ve dişlere sürekli oynamamalı. Yazı esnâsında bir söz unutulur veya sözün gelişi, akışı hatırdan çıkarsa kalem kulağa yakın getirilince unutulan şeyin derhal hatıra geleceği rivâyet edilmiştir¹⁹.

52^b — Hangi kalemlerle yazılırsa yazılınsın²⁰ elif ve lâm harflerinin boyu aynı kalem ile tam sekiz nokta olmalı²¹. Yazıda tam bir nokta (demek), kâğıt üzerine konan kalemın genişliği kadar noktanın boyunu aşağı çekmek demektir²². Eğer bu kaide dışına çıkılırsa kısa yazmaktansa uzun yazmak uygun ve münâsib görülür ise de ölçü elden kaçırılmamalı ve on noktayı aşmamalı²³. Çekilen, uzatılan²⁴ «be, te, nun, ye» gibi harfler, elif harfi boyunu aşmamalı. Eğer bir kelimedede bir harf diğer bir harfe doğru uzatılmak istenirse (çekilen harf) iki elif boyundan fazla çekilmemeli²⁵. Eğer elifin boyu uzatılmak isteniyorsa arzî uzatmalarda (yâni satır üzerinde *ufkî* yazılan dik olmayan harflerin uzatılmaları da) o şekilde olmalı²⁶... Satırlar doğru olmalı, eğer imkân yoksa yukarıya doğru meyilli bulunmalı²⁷; aşağı doğru düşmemeli. Satırların mesâfeleri nazar-ı itibâre alınmalı.

18. El, kalemi fazla bastırırsa *sarir-i kalem* hâsıl olur. Kalemın ses çıkarması bir yere kadar hoş görülürse de fazla ses çıkarması makbûl değildir.
19. Böyle bir rivâyeti ilk olarak bu eserde görüyoruz.
- 20, 21. Hattatlıkta ölçü birimi, yazının yazıldığı kalemın noktasıdır. Lâm (ل) harfi, altındaki yuvarlak kısmı nazar-ı itibâre alınmazsa elif harfinin boyunda telâkki edilir. Anlaşıldığına göre elif ve lâm gibi yukarıdan aşağıya doğru şakûli olarak inen harflerin boyu 8 nokta telâkki edilmektedir. Böyle olunca müellifin verdiği ölçülere göre bahsettiği yazı cinsi, *Muhakkak* veya (onun, *Nesih* yazısı boyunda yazılan cinsi olan) *Reyhânî* olmalıdır. Zira normal kaideler içinde *Sülûs* yazısında elif harfinin boyu yedi noktadır.
22. Müellif bir noktanın tarifini yapmaktadır. Bugün de aşağı yukarı böyledir.
23. Daha fazla uzunluk nisbetsizlik doğuracağı için böyle bir ölçü düşünülmüş olmalıdır.
24. Çekilen, uzatılan yerine Türk hattatları «Keşideli» sözünü kullanmaktadırlar. Keşide, çekilmiş mânâsına gelir.
25. Bu kat'i bir kaide değilse de yazıyı nisbetli gösterme bakımından mühimdir.
26. *Ufkî* ve şakûli harflerin boy bakımından birbirlerine uygun olması lâzım geldiğine işaret olunuyor.
27. Satırların hafifçe sol yukarıya meyilli olması sonraki asırlarda da bâzan denenmiştir. *Rik'a* adlı yazıda zâten umûmiyetle satır sol yukarıya hafifçe mâildir. Müellifin bahsettiği meyil meselesi *Sülûs* ve *Sülûs* cinsinden yazılar için olmalıdır.

55^b — *Celil* (celî) kalem²⁸, sultanların ve vâlilerin, *kalem-i dakik*²⁹ te *mustavfi*'lerin³⁰ alâmetidir³¹... Bu iki sınıfın hâricinde olanların kullandıkları kalem ortadır.

62^a — Yazı sona erdiğinde eğer (son satırlar) ıslak ise üzerine bir miktar temiz toprak³² serpilir; bu sünnettir ve iyi fala işârettir.

62^b — *Tevkî*³³, ferman sâhiplerinin alâmetidir. *Tevkî* iki türdür; biri *nişan*³⁴, biri *ferman* içindir. *Nişan* için olanı, *حسبى الله وحده* veya *بسم الله على نعمة* gibi tanrıya karşı hamdı bildiren sözdür. *Ferman* için olan ise, kısa bir fasıl (bölüm) dan ibârettir ve mektubun maksadını ihtivâ edip, mektubun sonunda satırlar içinde yazılır... *Menşûr*³⁵, *Misâl*³⁶ ve *Tuğra*, sultana mahsus ya-

28. *Celil kalem* tâbirinden maksad iri kalem demektir. Kalem hattatlıkta yazı mânasına geldiğine göre celil kalem «iri yazı» demektir. Celil kelimesi Abbâsiler devrinde kullanılmış bir söz olup daha sonraki devirlerde bunun yerine celi kelimesi kâim olmuş, zamanla Osmanlı Türklerinde kalem kelimesinin yerini yazı veya hat sözleri almış ve böylelikle celil kalem terkihi yerine celi hat, celi yazı veya hatt-ı celi terkipleri yerleşmiştir. Celi yazı genişçe, irice yazılan yazıya denir. Aşağı yukarı bir yazının genişliği serçe parmak genişliğine yaklaşınca o yazıya celi yazı denebilir. Daha doğrusu meşk kalemini aşan yazı celi sayılır.
29. *Kalem-i dakik*, ince yazı, yani küçükçe yazılan yazı demektir.
30. *Mustavfi* (مستوفى), Selçukî idâri teşkilâtında *istifâ* (استيفاء) *divan*'nın reisine verilen addır. Vezir rütbesinde olan *mustavfi*, *divan*'ın mallarının, yapılan masrafların ve gelirlerin hesabını tutan kimsedir. *Mustavfi*, bugün maliye bakanına tekabül etmektedir.
31. Yani sultan için yazılan yazılar celi olarak, *Mustavfi* için yazılan yazılar da daha küçükçe yazılır demek istiyor.
32. Buradan, sonraları mürekkebi kurutmak için üzerine serpilene rıh'ın yerine Selçukiler devrinde toprak kullanıldığını öğreniyoruz.
33. *Tevkî*, hükümdarın irâde ve muvafakati olup imzaya muâdil bir alâmettir. Selçukilerde, Memlûklerde Tuğra ile alâmet ayrı ayrı ve Osmanlılarda ise ikisi birdir, yani Tuğradır (Bk. İ. H. *Uzunçarşılı, Osmanlı devlet teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 27). *Tevkî* aynı zamanda hükümdarın kararı, kararın yazılı sûreti, tâyin berâtı mânalarına da gelir.
34. Müellif *nişan*'ın târifini yapıyor ki tarihçiler için mühim bir noktadır. *Nişan* bir nevi mühürdür.
35. *Menşur*, sultan tarafından verilen irâde ve ferman mânasına gelir.
36. *Misâl* (مثال), Ferman ve Menşurdan küçük kararlar için kullanılan irâde demektir. Vezirlerin de *Misâl* gönderdikleri bilinmektedir (Bk. İ. H. *Uzunçarşılı, Aynı eser*, s. 75).

zılara verilen adlardır. Ayrıca *Menşûr-i hass*³⁷, bir işin; bir hükmün yerine getirilmesini derpiş eden *Misâl'e* verilen addır. Tuğra-yi hass³⁸, sultanın verdiği *Misâl'e* denir.

63^a — *Misâl* ise vâlilerin yazdığı yazıların hey'et-i umûmiyesine verilen isimdir.

- 37, 38. Müellif, tarihçiler için mühim olan noktalara temas ediyor ve *Menşur-i hass* ile *Tuğra-yi hass*'ın târiflerini yapıyor ki zannımızca bu hususlar teşkilât tarihiyle alakadar olanlar için pek mühim bilgilerdir.